

BEATUS HOMO QUI INVENIT SAPIENTIAM

.....

ÜNNEPI KÖTET TOMKA PÉTER
75. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Kiadó: Lekri Group Kft.

Szerkesztette:

Csécs Teréz, Takács Miklós

Közreműködött:

Merva Szabina

Angol nyelvű összefoglalók fordítása:

Kovács Lajos

Technikai szerkesztés, borító:

Csongrádi Péter

Képfeldolgozás:

Tanai Csaba

ISBN 978-963-12-5188-3

Nyomdai kivitelezés: PALATIA Nyomda és Kiadó Kft.

AVAROK ELTŰNŐBEN, AVAGY A HASONULÁS HÁROM FOKOZATÁRÓL¹

Régtől fogva ismert, hogy az Avar Kaganátus belviszályoktól és külső támadásoktól sújtva ért véget a IX. század elején.² Az sem újdonság, hogy bár az avar és a magyar köztörténet ideje nem érintkezik egymással, de az Avar Kaganátus és a Magyar Nagyfejedelemség között több alapvető hasonlóság áll fent: mindkét államalakulat ugyanabból a steppei kultúrkörből eredt, és Közép-Európa ugyanazon természetföldrajzi egységét tudta saját uralma alá hajtani, tartós *politikai* egységbe foglalni. Ennyi, ami bizonyos, mert innentől kezdve a Kárpát-medence IX. századának feltárása igazi kihívás történészeknek, régészeknek egyaránt. Az mára már világosan látszik, hogy az államiságukat veszítő avarok nem haltak ki (Fine 1983, 78.; Szádeczky-Kardoss 1983a, 198.; Szádeczky-Kardoss 1993, 232–233.; Szőke 1993, 36–38.; Olajos 2001; Szentpéteri 2006), hanem az újonnan berendezkedő Magyar Nagyfejedelemség köznépévé váltak. (Szőke 1996, 43.; Tomka 1997) Ez a folyamat azonban bűvópatakszerűen zajlott le, és csak egy-egy csillanás erejéig fedte fel magát a kutatók előtt. Mégsem reménytelen újból és újból val-

latóra fogni a IX. század emlékeit: új előcsillanásokat részint a régészeti leletanyag gyarapodásától, részint a már ismert írott kútforrások újraértelmezésétől, új vizsgálati szempontok csatasorba állításától várhatunk. Egy történész számára nyilvánvalóan az utóbbi lehetőség adatik meg; más kérdés, hogy erre is egy régész irányította rá a figyelmet.

Gáll Erwin az Erdélyi-medence VI–VII. századi avarizációs folyamatának elemzése során szociológiai látásmódot érvényesített, s elkülönítette az akkulturáció, az asszimiláció és az integráció jelenségét.³ Magam azt kívánom megvizsgálni, hogy a hasonulásnak e három módozata miként érhető tetten az „avar” és a „magyar” identitás Kárpát-medencében történt találkozásakor. (Nem megfelelően arról, hogy a térség IX. századát frankok, morvák és bolgárok is formálták.) S miközben lépten-nyomon beleütközünk a források illetékeségi körének határaiba,⁴ nem könnyíti meg a kutató helyzetét az sem, hogy többféle identitásformát kell számításba venni,⁵ hiszen sem az avar, sem a magyar steppe-birodalom nem volt etnikailag egységes állam.⁶

A HASONULÁS HÁROM FOKOZATÁRÓL — FOGALMAK ÉS ESETEK

A hasonulás három módozatát az identitásváltás erősségi fokozata szerint látom érdemesnek előszámlálni, így az integráció, az akkulturáció, az asszimiláció sorrendje alakul ki. Azonban e három állomás nem alkot szükségszerűen egyirányú folyamatot: sok esetben van visszaút, ráadásul nem is mindig ugyanazon identitásformát érinti.

Az *integráció* célja a közösségek kölcsönös kapcsolatainak megszervezése,⁷ végső soron egy magasabb szintű egység megteremtése. Több válfaját különíthetjük el (kulturális, politikai, gazdasági stb.), ezek különböző erővel valósulnak meg, ilyenformán különböző mértékben csökkentik az „alkotóelemek” mozgásterét; ráadásul az eredeti közösségek sokszor nem is egyenrangúak, hanem egy domináns csoport foglalja saját rendszerébe a meghódított csoport(ka)t. Az integráció olyannyira épen hagy bizonyos identitásformákat, hogy számos vonatkozásban a hasonulásnak nem is az első, hanem a nulladik fokozatán reked meg.

Jelenkori életünkben ismert, hogy államközi szövetségek megalakulása — esetenként felbomlása — nem jár az állam-egységek megszűnésével, és az államhatárok megváltoztatása sem hozza automatikusan a

lakosság etnikai/kulturális/nyelvi átalakulását. Ez a népvándorlás korában sem mutatott kevésbé változatos képet: akadt olyan közösség, amelyik egy nagyobb egységbe történt integrációt követően (de nem amitt!) megszűnt létezni, ámde akadt olyan is, amelyik egy dezintegrációs folyamat révén tűnt elő, sőt még egy újabb integrációs folyamatot is túlélt — mind a mai napig. Az eltűnés iskolapéldáját egy VI. századi bizánci történetíró tárja elé: Agathias azt a folyamatot írja le, ahogyan az utigurok és a kutrigurok más főhatalmak alá tagozódtak. „Majd kisebb beütéseket és rablóvállalkozásokat hajtottak végre, majd nyílt háborúba bocsátkoztak, mígnem haderőik mindkét részről szétolvadtak és maguk teljességgel hontalanná váltak úgy, hogy még ősi elnevezésüket is elvesztették. Olyan balszerencsét értek meg ezek a hun népek, hogy még ha egy részük meg is maradt, az szétszóródva másoknak kényszerült szolgálni és nevét uráéra kellett cserélni.”⁸ Attól kezdve, hogy új uraik adnak nekik nevet, utigurként és kutrigurként megszűntek látszani és létezni. A nagyobb politikai egység láthatatlanná tevő erejével ellentétes irányú folyamatot ábrázol a magyar Kézai Simon. 1285 előtt szerkesztett gestája ekképp

írja meg a székelyek eredetét. „Megmaradtak továbbá a hunokból háromezren, akiket a futás oltalma mentett ki Krimhild csatájából, s akik a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csigle mezején maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek nevezték.”⁹ Ha lehántjuk a mesés indoklást a félelem kiváltotta névváltásról, akkor szokványos jelenség tűnik elénk: egy nagyobb állami egység megszűnik, ezáltal egyik alkotóeleme láthatóvá válik a történetíró számára. (Szabados 2014, 290.) Hóman Bálint hihető okfejtése értelmében a székelyek az Avar Kaganátus egy steppei eredetű „hún-török” népcsoportját képezték. (Hóman 1921, 107.) A Magyar Nagyfejedelemség majd Királyság integrálta őket, de identitásuk máig fennmaradt: előbb helyet kaptak a középkori magyar geszták és krónikák lapjain (és ez nem sikerült az avaroknak!), aztán Erdély egyik „politikai nemzetévé” váltak, de még a Kárpát-medencét kitöltő magyar államegységet is túléltek. (Szabados 2014, 291–300.) Ezért sem meglepő, hogy a „székely-kérdés” régóta és élénken foglalkoztatja historiográfiánkat.¹⁰

Az *akkulturáció* olyan kultúravált(oz)ás, olyan kulturális hatások együttese, amely két vagy több hagyomány közvetlen találkozásakor illetve keveredésekor lép életbe. Alapfeltétele az adaptáció, vagyis az alkalmazkodás, az átformál(ód)ás. Az akkulturáció során az eredeti műveltségi jegyek megváltozhatnak: az egyén vagy a csoport átveszi egy irányadó közösség érték- és normarendszerét. A vallás, a szokások és magatartásformák, az egyes viseleti elemek terén változatos módon nyilvánulhat meg az akkulturáció, de a csoport (vagy akár az egyén) különállása megmarad. A folyamat zavartalansága attól függ, hogy a másik kultúrából átvett elemek miként építhetők be az eredeti műveltségbe. Mivel mégis a szellemi és anyagi kultúra átalakulásáról van szó, felvetődik a kérdés: „ki tudja, hol áll meg” a változás, vajon elmegy-e a hasonulás legvégső fokáig? Mert ha igen, akkor az akkulturáció valóban az asszimiláció első lépcsőfoka lehet, avagy az akkulturáció betetőzése a kulturális asszimiláció.¹¹ Igen ám, csak eleve az kérdéses, hogy egy közösség életének mely vonatkozását érte az akkulturáció, és az hogyan hatott a műveltség, az identitás többi összetevőjére?

Ha csak a korai magyar történelmet idézzük fel, már abból is kitetszik a kíváncsóság, mily körültekintően kell kezelnünk az akkulturációs szinteket. Mert az nyilvánvaló tény, hogy I. (Szent) István (997–1038) keresztény államalapításával, ami tekinthető modellváltásnak vagy *politikai* téren lezajló akkulturációnak,¹² egy *vallási* értelemben veendő akkulturációs folyamat is hivatalossá és kötelezővé vált, de ez nem hatott a magyarok *etnikai* identitására. Más kérdés, hogy a vallásváltás több nemzedéknyi idő alatt ment végbe, s közben széleskörű társadalmi igény mutatkozott a visszaút megtételére. Az első pogánylázadás 1046-ban robbant ki, amikor is a sokaság azt követelte, hogy az egész nép hadd éljen „pogány vallás” (*ritu paganorum*) szerint; mindez a külsőségekben is megmutatkozott, mert Vata ekkor „pogány szokás” (*ritu paganorum*) alapján leborotválta fejét, és meghagyott haját három farkocsba fonta.¹³ A

második pogánylázadás során 1060-ban a nép vezetői — az egyházak lerombolása, az egyháziak és a dézsmaszedők leölése mellett — kérték, hadd éljék atyáik hitét, pogány módra (*ritum... more paganismo*). (Szentpétery, SS Rer Hung I, 359.) Bár a „fehér és katolikus” I. András (1046–1060), majd öccse, a „legkeresztényibb” I. Béla (1060–1063) egyaránt fellépett a pogány restaurációval szemben (bátyjuk, Levente viszont „nem katolikusként élve” temetkezett dédapjuk, Taksony nagyfejedelem mellé),¹⁴ a régi hit gyakorlása túlélte a XI. századot. Ezt az írott és a tárgyi kútfők egybehangzóan tanúsítják. I. (Szent) László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1095–1116) uralkodása alatt is törvényi szabályozást igényelt a pogány szokások tilalma és az egyház által felügyelt temetkezési mód szorgalmazása;¹⁵ a régészet pénzleletek alapján arra jutott, hogy a templom köré temetés Könyves Kálmán idejére országos érvényű szokássá vált, a pogány rítusú végtisztesség rovására. (Bálint 1976, 230.; Révész 2003) Ebben az akkulturációs jelenségben az állami akaratérvényesítés sikere mutatkozik meg. (Szabados 2011, 34. Vö. Makk 2011, 135–136.) Kivételes szerencse, amikor egy forráscsoport a vegyes érvelés elkerülésével igazolhatja egy másik forráscsoport állítását; általában az egyazon műfajú kútfőkből is ritkán kerekedhetik biztos állítás. Mert még az olyan szűk területről is, mint az Árpád-ház 1000 utáni névadási gyakorlata, többféle tényező hatása tűnik elénk. Szent István nem egyszerűen keresztény nevet adott fiainak, Imrének (Henriknek) és Ottónak,¹⁶ hanem a felesége, Gizella családjában, a szász-dinasztiában a leginkább kedvelt két férfinévét választotta. I. Géza király viszont (1074–1077) később Álmos nagyfejedelemről nevezte el legifjabb fiát, míg Árpád nagyfejedelem neve a XII. század közepén ismétlődik meg az uralkodóházban: II. Géza király (1141–1162) egyik fiát keresztelték Árpádnak.¹⁷ Ha pedig a dinasztiát és szűkebb környezetét együtt tekintjük, akkor egy igazi különlegesség ötlük szemünkbe. Árpád-házi Koppány vezért a Ják- vagy Rád-nemzetség őse, Vecelin ölte meg csatában; az ő dédunokája a Koppány nevet kapta a kereszttségben, és azzal a Koppány püspökkel azonosítható, aki 1099-ben Könyves Kálmán oldalán a kunok ellen harcolva esett el. (Szentpétery, SS Rer Hung I, 126, 296, 313–314., 424. Vö. ÍF 317., 340., 416.) Éppen az 1099-es peremisli csata kapcsán érdemes az akkulturációt a hadászati szokások szintjén is szemlélni. Kálmán katonai kudarcát kézenfekvő azzal indokolni, hogy a magyarok ekkorra elfelejtették eleik könnyűlovas-íjász taktikáját (Hodinka 1913, 344.), ám ezt a vélekedést cáfolják azok a XII–XIII. századi, sőt még későbbi adatok, amelyek a steppei harcmodor magyarok körében meglévő ismeretéről, sikeres alkalmazásáról szólnak.¹⁸ Valójában a nyugatról átvett katonai műveltség nem tüntette el, hanem kiegészítette a keleti eredetű hagyatékat, így az Árpád-kori királyságban a könnyű- és nehézfégyverzetű egységek együttes alkalmazásával mindvégig számolnunk kell (Veszprémy 2008, 8–9.); más kérdés, hogy ezt a hazai és a külhoni feljegyzésekből előállt képet nemigen tudjuk tárgyi hagyatékkal megtámogatni, hiszen az íjak javarészt nem a földnek

és időnek ellenálló anyagból készültek. Az utolsóul választott akkulturációs eset-mozaikhoz kifejezetten egymással nem illeszkedő kockákat tesz hozzá a történelem és a régészet. A 680 körül írott *Miracula Sancti Demetrii* az autonómia feltűnő példáját rögzíti. Egykor bizánci hadifoglyok tömegét telepítették az avarok Sirmium környékére. A foglyok „egymás között gyermekeket nemzettek, s így határtalan sokaságú népességgé lettek. A gyermekek atyáiktól átvették a magukkal hozott tradíciókat és a nép római szokásokhoz igazodó indíttatásait... Már hatvan s még valamennyi év telt el azóta, hogy a szülők a barbárok portyázásainak az áldozatául estek. Egy másik új nemzedék lépett színre. Idővel a legtöbben közülük szabad emberekké lettek. Ezek után már külön népként kezelte őket az avarok kagánja, s a nép szokásának megfelelően vezetőt rendelt föléljük, név szerint Kubert.” (Ő aztán megtudta, hogy a bizánci foglyok ezen új nemzedéke ősei hazájába vágyik, s más népekkel együtt a Bizánci Birodalomba vonult.)¹⁹ Nagyjából erről a korszakról lát mást a régészet, amely az akkulturáció sikerét abban véli felfedezni, hogy a VII. század végére kialakult az avar politikai hatalom szilárdságát kifejező egységes anyagi kultúra. (Vida 2009, 114.) Már most az Avar Kaganátus azért tűnhetett kívülről egységesnek, mert a belső etnikai-kulturális adottságokat „kifelé” nem tartották fontosnak „kommunikálni”, illetőleg a bizánci és frank történetírók a szükséges katonai-politikai tudnivalókon túlmenően nem érdeklődtek a sokszor ellenséges avarok iránt. (Bálint 2013, 48.) Ez a megoldás feloldja az avar eset ellentmondását, ugyanakkor elgondolkodtat arról, hogy egy etnikai csoport miként s meddig őrizheti meg önazonosságát „kisebbségi” létben. Mikor következik be a hasonulás harmadik fokozata?

Az *asszimiláció* kétféleképpen érthető: vagy egy adott csoport teljesen feladja eredeti kultúráját egy másik kultúra kedvéért, vagy két (esetleg több) kultúra egybeolvad, és egy új keletkezik.²⁰ Az előbbi változat értelemszerűen egy domináns műveltség hatását modellezi, míg az utóbbi révén többé-kevésbé hasonló erejű alkotóelemek kölcsönhatásából kerekedik újdonság, amennyiben egyik kultúra sem tudja a másikat teljesen kioltani. Még ha eltekintünk az akkulturáció–asszimiláció-fokozatokon való elmélkedéstől, akkor is elég bizonytalansági tényező marad ahhoz, hogy óvakodjunk az egyedi történeti jelenségek teoretikus modellekbe gyömoszólésétől. Mert a hasonulás módozataikor megint előkerül az egyes identitásformák (állami, etnikai, vallási, stb.) azonosítása (már amikor ez lehetséges); ehhez járul annak tudatosítása, hogy a különböző identitásváltoztató hatások nem egyszerre és nem ugyanolyan erővel érik az éppen (át)formálódó közösséget.

A többminőségű átalakulásnak két példája is akad a IX–X. századi Kelet-Európából: ez a Bolgár Kánság/Cárság és a Kijevi Rusz. Sorsuk párhuzamos, amennyiben egy-egy szláv közösséget egyaránt „kultúridegen”, egy steppei törökös és egy skandináv-viking eredetű elit *integrál* politikai értelemben; a vezető réteg saját nevét adja az új államalakulatoknak és népének, míg az alávetett szlávok mind a két esetben nyelvileg *asszi-*

milálják a hódítókat, míg a vallás tekintetében Bizánc közvetítésével a keleti kereszténység *akkulturációs* hatása érvényesül.²¹ És ki tudja, hogy a hasonulás mely válfaja hányszor következett be a magyar előidőkben? László Gyula elgondolkodtató felvetése szerint a magyarokra értett népnevek (pl. hun, avar, szabir, onogur, turk, baskír) nem mind ugyanarra a „magyar” népre vonatkoztak, hanem azokra az etnikai összetevőkre, amelyek részt vettek a magyarság kialakulásában. (László 1978, 10.) Ezt a logikát támogatja a jelenkori kutatás szemlélete, amely nem egyetlen egyenes vonalként, hanem több szálon futó cselekményként látatja a kora-középkori steppei népek genezisét. (Bálint 2006, 295.) Egy uralkodó elitnek persze kellett lennie, hiszen a népnevek nem az alkotóelemek nevéből adódtak össze. Ide kapcsolható Reinhard Wenskus „Traditionskern” (hagyománymag), avagy „traditionstragender Kern” (hagyományt hordozó mag) terminológiája: ennek lényege, hogy egy domináns csoport a magasabb szintű politikai egység kialakításakor egy eredetmítosz által legitimálta az összetartozást, és e domináns csoport hagyománya vált az egész közösség származástudatává. (Wenskus 1961, 54–87.) Jóllehet Wenskus a germánok korai etnikus történelmét, valamint annak írásbeli rögzítését elemezte, ám elmélete működik a magyar esetre is (Szabados 2014, 293–300.), hozzátéve azt, hogy a saját népnév persze a hagyomány fontos része.²² A „magyar” népnévi jelölő által jelölt közösség identitásformái a honfoglalás idején szintén mozgásban voltak, ráadásul korántsem mindegyik tényezőjük tárható fel. Azt tudni szokás, hogy a Magyar Nagyfejedelemség népe a IX. század derekára kétnyelvűvé vált, hiszen a VII. (Bíborban-született) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette kormányzati mű, a *De Administrando Imperio* (DAI) szól erről: a kazároktól elpártolt kabarok a magyarokhoz csatlakoztak, és megtanították egymást a saját nyelvükre. (DAI 174–175.) Emellett a kabarokat a *Salzburgi Évkönyvek* írója 881-ben önálló csoportként észleli: akkor a magyarok fegyvertársaiként harcoltak Bécs környékén. (MGH SS XXX/2, 742.) Tehát ekkortájt, amikor már zajlott a szállásváltás,²³ voltaképpen egy kétnyelvű domináns közösség fogott a Kárpát-medence birtokba vételéhez. Ettől kezdve azonban kizárólag kutatói hipotézisek szólnak arról, hogy a honfoglalók és a helyben találtak létszáma miként viszonyul egymáshoz, és ezt az aránypárt milyen lehetséges nyelvi/etnikai jellemzők színesítik. Takács Miklós szemléletes szerkezeti diagramban foglalta össze a négy markáns véleményt; alább ennek a szempontunkból fontos kivonatát adom, feltüntetve a nézetek fő képviselőit. Az elsőként sorra vett nézet szerint egy kis létszámú fegyverforgató elit hódít meg egy zömében szláv népességet (Kristó Gyula). A második egy teljes társadalmú, az itt találtakhoz képest többségben levő honfoglaló népet lát (Györffy György). A harmadikban elmagyarosodó törökös elit vezet magyar, avar és szláv közrendűeket (Hóman Bálint). A negyedik a „kettős honfoglalás” elmélete értelmében a köznépet az első, míg a kis létszámú uralkodó réteget a máso-

dik hullám magyarjai képezték (László Gyula).²⁴ Egy ötödik rekonstrukció is ide illik, amely kifejezetten az avarok felől tekint a magyarokra. Tomka Péter becslésében a „bennszülöttek” kétszer annyian is lehetnek, mint a honfoglalók, de politikailag széttagolva, gazdaságilag és mentálisan legyengülve éltek, egyes közösségek egymás nyelvét sem értették: a körülmények így segítették elő a magyar nyelv uralomra jutását. „Az avarok egy (több?) csoportjának a környezetétől idegen nyelve (magam elsősorban bolgár-törökkel számolok) a magyarok nyelvéhez előbb és gyorsabban asszi-

milálódott a többinél, hiszen nyelvi affinitása amúgy is nagyobb volt. Ez is a szlavizációval szemben ható tényező: ketten (hármán?) már egyensúlyba kerülhetnek, akár többségre juthattak. A honfoglaló magyarok belső kohéziója amúgy is magasabb fokon állt, mint az avaroké két és fél évszázados történetük során bármikor: a mag keményebb volt és csíráképesebb.” (Tomka 1997, 75.) Úgy találom, Tomka Péter ezen okfejtése nem az elméleti-terminológiai nehézségek halmát tetézi, hanem hasznos segítség a halványuló avar nyomok rögzítéséhez.

AVAROK ELTŰNŐBEN I.

Persze a nyomkövetés csapásirányát a múlt leírt és feltárt emlékeiből előálló *időbeli* és *térbeli* keret jelöli ki. A régészeti illetékesség maradandó hiánya felmentés ad számomra az utóbbiak kiértékelése alól; történeti szemmel nézve hasznosnak vélem előbb az egykorú (vagy közel egykorú) forrásrészleteket felidézni, mit árulnak el az egykori steppe-állam túlélőiről és az új steppe-állam berendezkedéséről. Elég a legfontosabbakból szemlélni, hogy kitűnjék, milyen minőség(ek)ben ment végbe az „avar” és „magyar” identitásforma találkozása.

„A dánok [keleti frankok] királysága nagy részét mézszárlással és tűzzel pusztítva rabolják; de azon népek előtt korábban ismeretlen ellenségek is, akiket magyaroknak (Ungri) neveznek, ugyanannak királyságát pusztítják.”²⁵ Hinkmar reimsi érsek írta ezt be a *Szent Bertin Évkönyve*be a 862. évhez.

„A hunok népe a keresztények közösségéhez közelít.” A *Sváb Évkönyvek* bejegyzése 863-hoz; hasonló tartalommal szintén 863-ra helyezi a „hunok” megtérését egy einsiedleni annalista.²⁶ Ugyanez az esemény az *Altaichi Évkönyvek*ben 865-nél szerepel: „A hunok népe megkeresztelkedett.” (*Annales Altahenses Maiores* 60.)

A *bajorok és karantánok megtérése* című egyházi irat (CBC) 870/871 körül előadja, „hogyan úzték ki a hunok [avarok] a rómaiakat, a gótokat és a gepidákat Alsó-Pannoniából, és birtokolták azt, mígnem a frankok és a bajorok a karantánokkal együtt állandó háborúban szorongatván legyőzték őket. Azokat pedig, akik felvették hitüket, és elfogadták a keresztiséget, a királyok adófizetőivé tették, és a földet, amelyen ott maradván laknak, a királynak fizetett adó fejében egészen a mai napig birtokolják.”²⁷

A *Salzburgi Évkönyvek*ben a 881. esztendőnél ez áll. „Az első csata a magyarokkal (*cum Ungaris*) Bécsnél, a második csata a kabarokkal (*cum Cowaris*) Culmte mellett.” (MGH SS XXX/2, 742.)

„A mondott népet [a magyarokat] tehát a fent említett vidékekről, saját szállásaikból kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek hívnak, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket... elindultak, hogy olyan vidéket és helyet keressenek, ahol lakhatnak és megtelepedhetnek. Először is a pannónok és az avarok pusztáin (*Pannoniorum et Avarum solitudines*) kóboroltak, vadászattal és halászattal szerezvén meg

mindennapi táplálékukat; ezután ismétlődő ellenséges támadásokkal törtek a karantánok, morvák és a bolgárok határterületeire; kevés embert karddal, több ezret pedig nyilakkal pusztítottak el, amelyeket oly gyakorisággal lőnek ki szaru-íjaikból, hogy lövéseiket bajosan lehet elhárítani.”²⁸ Regino prümi apát írta ezt krónikájába a 889. évhez.

Hosszabban kell követni a *Fuldai Évkönyveket*. 892. „A király [Arnulf] maga mellé véve a frankokat, bajorokat és alemannokat, július hónapban benyomult Moráviába. Ott négy hétig tartózkodva akkora sokasággal az ugyanott a hadjáratra hozzá csatlakozó magyarokkal (*cum Ungaris*) együtt azt az egész területet tűzzel pusztította.” 894. „A magyaroknak nevezett avarok (*Avari, qui dicuntur Ungari*) ebben az időben a Dunán túl kóborolva sok szörnyűséget követtek el.” 895. „Az avarok (*Avari*) megtámadták a bolgárok határait...” A következő évre ismét bejegyzik a bolgárok elleni támadást, de részletesebben. 896. „a görögök békét kötöttek a magyaroknak nevezett avarokkal (*cum Avaris, qui dicuntur Ungari*).” 900. „a magyaroknak nevezett avarok (*Avari, qui dicuntur Ungari*) végig pusztították egész Itáliát...”²⁹ Ugyanerről a *Sváb Évkönyvek*ben a tényleges 899-es évszám alatt olvashatunk. „A magyarok (*Ungari*) Itáliára törtek... Az első csata a magyarok és a keresztények (*inter Ungaros et christianos*) között Itáliában a Brentánál, és a várak elestek.” (Pertz, MGH SS I, 53.) A *Fuldai Évkönyvek* a magyarok *Ungari* jelölője mellől a 900-as bajorországi és a 901-es dél-karintiai hadjárat kapcsán hagyják el végleg az *Avari* népvét. (*Annales Fuldenses* 134–135.) 901 máskülönben a fuldai annales tárgyalta utolsó év.

A X. század első felében sűrűsödött a magyarok említése,³⁰ míg az avarok, utoljára, ott bukkantak fel, ahol igazán nem várnánk. A *DAI* egy avar–horvát háború következményeit saját idejéig felhozva taglalja. „Pár évig harcoltak egymással, majd a horvátok bizonyultak erősebbeknek: az avarok egy részét megölték, a többieket pedig behódolásra kényszerítették. Ettől fogva ez a terület a horvátok hatalmába került, ám máig vannak Horvátországban az avarok közül való lakosok, s ezek avar mivolta felismerhető.”³¹

Utolsó szemelvényünk két okból is különleges. Egyrészt azért, mert a *DAI* 952-re készült el, idézett közlése aktualitást és nem történetmondást tükröz, ezért e

híre a X. század közepére érvényes állapotokra utalhat; másrészt azért, mert az avar–horvát háború Herakleios császár (610–641) idején zajlott le. (Szádeczky-Kardoss, ATF 213–215.) Ha az időpontok helytállóak, akkor ezek szerint egy avar közösség szláv környezetben háromszáz évnél is tovább bírta ki asszimiláció nélkül! Azt nem tudjuk, milyen ismérvek — nyelvük? viseletük? — alapján különböztette meg a DAI a horvátok között élő avarokat. Annyi bizonyos, hogy tartós politikai integrációról beszélhetünk, de teljes mértékű asszimilációról nem.

Itt kell az avar→szláv asszimiláció Kárpát-medencei eshetőségét körüljárni. Az újabb szakirodalomban Kristó Gyula a IX. század végére szláv nyelvi dominanciát feltételezett, sőt másutt az avarokról egyenesen úgy ítélt, hogy nem tudni, milyen nyelven beszéltek, de bármi is volt, az avarok a IX. század végére döntő mértékben elszlávosodtak. (Kristó 1995, 144–147.; Kristó 2002, 53.) Tényleg jelen volt-e egy ilyen nagy szláv nyelvi/kulturális erő, amely így tudott volna hatni az avarokra? Volt-e erre egyáltalán elég idő?

Két olyan „tényező” jöhet szóba, amelyik kellő erőfedezettel rendelkezhetett ahhoz, hogy a Kárpát-medencei avar közösséget identitásából kitérítse. Egyik a dunai bolgár állam, másik az ún. „Nagymorva Birodalom”. Csakhogy mindkét eshetőség kizárható. Bulgária több okból is. Éppen a IX. században ment végbe az a folyamat, amikor a kánság politikailag és kulturálisan cársággá lényegült át, a bolgárok nyelvi „bolgársága” a bolgár-török helyett egyre inkább bolgár-szláv jelleget öltött; emellett Bulgária Kárpát-medencei fennhatósága az újabb kutatások fényében az Alföld és Erdély déli részeire korlátozódott, és nem járt jelentős szláv ajkú népesség betelepülésével. (Szalontai 2001; Katona-Kiss 2010.) A „Nagymorva” Birodalommal csupán egy a gond: ilyesmi nem létezett. Noha a DAI több helyen szól egy „*Megale [Nagy] Moravia*” (μεγάλη Μοραβία) nevű politikai alakulatról, amely Szvatopluk országa volt, de ebből a „Nagy” Moráviából nem lehet birodalom képzetét gerjeszteni. A DAI lokalizációjából egyértelmű, hogy ez a „*Megale Moravia*” az Al-Duna és a Száva vonalától délre, az észak-balkáni Morava folyó és Sirmium (Szávaszentdemeter, ma Sremska Mitrovica) vidékén feküdt. A körülírásból meg az adódik, hogy a „nagy” jelző nem térbeli kiterjedést, hanem időbeli elsőbbséget jelent, annál fogva Ómoráviaként értelmezendő.³² Visszaulva Szőke Béla Miklós új kronológiájára, miszerint a 822-es frankfurti avar követjárás nem tekintendő az avarság végidejének, továbbá a magyarok 862-ben már a Kárpátokon belül (is) éltek,³³ egyértelmű nemleges válasz adódik az előző bekezdés végén feltett mindkét kérdésre. Sem idő, sem erő nem volt egy ilyen mértékű identitásváltás kikényszerítéséhez, ugyanis alig 40 év alatt kellett volna a Kárpát-medencei avarok zömét szlávva asszimilálnia valakiknek, miközben a ténylegesen létező Horvátország ezt három évszázad leforgása alatt sem tudta véghezvinni saját avarjaival.

A fenti megállapítások a Kárpát-medence és az Észak-Balkán szomszédos területeire vonatkoztak, a

Dunántúlon (vagy inkább annak egy részén) másik hatalmi és kulturális erő érvényesült: a Karoling-kori Keleti Frank Birodalom. Nem lehet hát megkerülni a regionális jellegzetességek számításba vételét.

Az írott kútfőkből az avarok 822 utáni sorsán is szépen kirajzolódnak a továbbélés különböző szinterei és eltérő módozatai. Az idézetek három régió avar lakosságára mutatnak. Alföldön élő, vélhetőleg pogány közösségük az avar állam széthullása után sem tartozott más uralma alá; politikai szervezettsége is megmaradhatott, anyagi kultúráját a kései avar tradíciók őrzése határozta meg (Szőke 2014b, 34–36.); az ő utódaik lakhatták a „pannonok és avarok pusztáit”. Pannóniában a *politikai integráció* hamarabb érvényesült, mint a *vallási akkulturáció*: a keleti frank főség alá került avarok megkeresztelkedését az évkönyvek 863-ra (865-re) keltezik (egy/három évvel későbbre, mint ahogy a magyarok felbukkantak a *Szent Bertin Évkönyvek* lapjain!); őket láthatjuk viszont az adófizető „hunok” személyében 870/871 körül (CBC). Noha a horvátok által politikailag *integrált* avarok szintén nem őrizték meg független jogállásukat, de nem is *asszimilálódtak*: a külvilág számára észlelhető avarságukat a DAI bizonyítja, míg vallásukról, keresztény *akkulturációjukról* nem tudunk semmit.

E három avar csoport egymással való érintkezéséről sem maradt ránk forrás. Avarok és magyarok kapcsolatáról viszont közvetett adatokból nyerhetünk benyomást. Találkozásuk belátható színtere a Kárpát-medence, ily módon a síkvidéki független és a frank függőségben élő két avar közösségről állíthatjuk, hogy dokumentálhatóan legkésőbb 862-től érintkezhetek a nyugat felé hadakozó magyarokkal. Összetűzésüknek semmi jele, miközben a külországokat ért magyar támadások nyomai egyre sűrűbben sorjázta (881, 892, 894, 895, 898?, 899–900, 900, 901, 902, 903, 904–905, 906) a védekező szerepkörben vívott győztes pozsonyi csatáig (907), és persze azon túl. E mozgósítások között kisebb portyák és nagy horderejű hadjáratok egyaránt akadtak. A tömör adatsorból kiviláglik a Magyar Nagyfejedelemség biztonságérzete: nem kellett hátbatámadástól tartania keletről, a Kárpát-medencében kiépülő hatalomra pedig nem ellenségként tekintettek a régebbi lakosok. Az avar–magyar kapcsolat értékeléséhez legközelebb Regino vezet. Előadásából kiviláglik, hogy a magyarok kétszeri megmozdulása eltérő viselkedést tükröz: amíg a pannonok és az avarok pusztáin csak élelmet gyűjtöttek, addig a karantánokat, a morvákat és a bolgárokat támadásaik sújtották. Etnikus szempontra kiélezve az összehasonlítást látszik, hogy a karantánok, a morvák és a bolgárok iránti harcias magatartást a magyarok nem tanúsították az avarokkal szemben! A legóvatosabb becsléssel szólva is jóindulatú semlegesség állt fenn az avarok és a magyarok között; mindez elősegítette a Kárpát-medence magyar *integrációját*, az új steppe-birodalom kiépülését Közép-Európában. Ezt a folyamatot sajátos módon képezi le a *Fuldai Évkönyvek* népnév-használata, amennyiben az „avar” csoportjelölőt az új, uralkodóvá vált „magyar” csoportjelölővel írja felül.

KITEKINTÉS A KETTŐS HONFOGLALÁS ELMÉLETÉRE

Lehet-e a fentiekből arra következtetni, hogy Álmos honfoglalóit egy „elő-magyar” avagy „onogur-magyar” közösség várta? Az írott források alapján a kettős honfoglalás-elméletnek csupán történeti és nyelvi vonatkozásairól lehet szólni. Ezekkel kapcsolatban nagy elvárások és félreértések fogalmazódnak meg.³⁴

Az egymással szembenálló érveket ugyanaz a bizonyításelméleti akadály korlátozza: nyelvi adatokkal se nem igazolhatók, se nem cáfolhatók. Nincsenek olyan nyelvemlékeink, amelyek reprezentatív erővel tanúszkodnának a Kárpát-medencében honos nyelvekről, vagyis nincsenek kontrolladatok arra nézvést, hogy az etelközi magyarokhoz képest milyen nyelven (nyelveken) szólaltak meg azok az emberek, akiket mi „avar” néven nevezünk. Emlékezetes, hogy a honfoglalás-kori magyarság jó ideig kétnyelvű volt (DAI 174–175.); az Avar Kaganátus fennállása során nemcsak szláv,³⁵ hanem – amint arról alább szó esik – steppei népelemeket is magába fogadott, akikről nem tudjuk, hogy hányféleképpen szólaltak meg. Jelen tudásunk alapján ki mondhatja meg bizonyosan azt, hogy a magyar nyelv IX. századi változatát a kelet-európai steppén és/vagy a Kárpát-medencében beszélték-e? *Ki kit asszimilált nyelvi értelemben?* Amíg a hazai írásbeliség ki nem alakult, addig az elszórt nyelvi adatok idegen környezetben őrződtek meg; ezek is jórészt vitatott etimológiájú személynévek. A legkorábról ismeretes szövegfoszlányok, amelyek viszonylag összefüggőek és alaktani következtetések levonására is alkalmasak, a tihanyi apátság javára kiállított kiváltságlevélben maradtak fenn 1055-ből. Ebben és a későbbi emlékekben nyoma sincs már annak, hogy a „magyar” nyelv használói körében akár magyar–kabar, akár másmilyenféle kétnyelvűség (többnyelvűség?) dívott volna. Ekkorra, amikor a magyar nyelv egyeduralmódóvá vált, a honfoglalók bő másfél évszázada együtt éltek a Kárpát-medencei őslakosság leszármazottaival. Nem is olyan lassan ment végbe a steppéről jött nyelvek harca/egységesülése, amiből az következik, hogy az egyik valamilyen oknál fogva – többségi és/vagy hatalmi pozíciójánál fogva – fölötte állt a többinek. Domináns jellege annak dacára érvényesült, hogy ez a nyelv nem a beszélőinek teljes létszámában jutott a Kárpátok közé! Tudni való, hogy a DAI leírja: a magyarság egykor kettészakadt, de a két néprész a 950-es években is élő kapcsolatot ápolt egymással. (DAI 170–175.) Jóllehet arról nincs fogalmunk, hogy a nyugatra, a Kárpát-medencébe és a keletre, Perzsia vidékére vándoroltak milyen létszámarányt képviseltek, de a magyar etnikum mindkét említett fele elég jelentősnek érezte a másikat ahhoz, hogy folyamatos összeköttetést tartson fenn. Ennek emléke azonban idővel elhalványult, így amikor az 1230-as években a domonkos-rendi szerzetesek útnak indultak, hogy felkutassák véreiket, csak a keleti irányban voltak biztosak. A Julianus barát első útjáról írt Ricardus-jelentésből az világlik ki, hogy a tragikus sorsú Ottó szerzetes a Perzsia-vidéki nyomukra bukkant. (Bendefy 1945, 227–237.) Julianus barát Ottó útmutatása alapján indult el, de végül egy másik

keleti néprészhez, „*Ungaria Magna*” (Régi Magyarország) magyarjaihoz érkezett 1236-ban. „Megtalálta pedig őket a nagy Etil [Volga] folyó mellett. Kik látván őt, s megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat... A régiek hagyományából tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla.”³⁶ A fenti idézet nem csupán az etnikus együvé tartozás tudatát, hanem a Kárpát-medencében és a Volga vidékén beszélt magyar nyelv közösségét is hangsúlyozza. Márpedig Julianus ősei és *Ungaria Magna* magyarjai több évszázada éltek távol egymástól; szétválásuk oly régen eshetett, hogy a DAI látókörébe se jutott. Holott e „Régi Magyarország” ugyancsak jelentékeny népességgel rendelkezhetett, ha fegyveres ereje egy ízben még a tatárok felett is győzelmet aratott. (Szentpétery, SS Rer Hung II, 541.) Lévén a Perzsia-vidéki és a Julianus fellelte Volga-menti magyarok nem azonosak, a közép-európai Magyarországot ideszámítva az 1230-as évekig három elkülönült tömbben éltek magyar etnikumú és ugyanazon a nyelven beszélő emberek.³⁷

Mindezekből még erőteljesebben világlik ki az, hogy a magyar–kabar kétnyelvűséggel nem az egész magyarságnak kellett „megküzdenie”, hanem csak a legnyugatabbi néprésznek, ezért még erőteljesebben fogalmazódik meg a magyar nyelvi dominancia eredetének kérdése. Mikor és hány hullámban érkezhetett be Közép-Európába az a nyelvközösség, amelyik végül „magyar” elnevezéssel jutott uralomra?

A fentiek révén érzékelhetővé vált, hogy ez a nyelv mennyire nem a beszélőinek teljes létszámában jutott a Kárpátok közé Álmos népe révén. Még ha az átmeneti magyar–kabar kétnyelvűség nyilvánvalóan nem egyenrangú felek kapcsolatából állt elő, a magyar nyelv hatalmi pozíciója eleve viszonylagos lehetett, ráadásul a dunai bolgárok és a kijevei Rusz esete azt példázza, hogy egy elit politikai dominanciája önmagában még nem biztosít túlélést az elit nyelve számára; arra a nyelv (legalább relatív) többségi pozíciója nagyobb esélyt adhat. Ebből a megfontolásból sem elvetendő hát egy avar-kori „elő-magyar” nyelvközösséggel számolni Közép-Európában. Bár a bizonyosság erejével nem ítélnünk, de korántsem mindegy, hogy egy feltételezést történeti forrásalap, vagy pusztán spekuláció táplál. Itt szerencsére az előbbi eshetőségről van szó.

Az avar és a magyar honfoglalás között két steppei csoport bejövételéről vallanak írott kútfők. Theophylaktos Simokattes beszéli el, hogy a „uar és khunni” közül való tarniakok és kotzagérosok (kutrigurok), esetleg a zabenderek (szabirok?) elpártoltak a türköktől, és az avar kagán népéhez csatlakoztak, ennek folyamán az Avar Kaganátus katonai ereje tízezer harccal gyarapodott. Az esemény 595 tájára keltezhető.

(Szádeczky-Kardoss, ATF 107–108. Vö. Theophylaktos 249–250.) (Ha ezt a közlést szó szerint véve kizárólag hadviselő férfiak bevonulásával számolunk, még úgy sem tűnik életszerűnek, hogy e tízezer harcos közül egy sem alapított családot új hazájában; az a valószínűbb, hogy velük tartottak házastársaik és gyermekeik.) A következő bejövétel a VII. század utolsó harmadára tehető. Ekkor az onogur-bolgár³⁸ Kuvrat fejedelem negyedik fia hadával Pannóniába érkezett, s ott avar uralom alá került. Ezt a Kuvrat-fiút Kuber néven azonosította a kutatás. (Szádeczky-Kardoss 1968) Az ő esete annyiban problematikus, hogy később „hadinépével” kivonult Avarországból, és a Bizánci Birodalom földjén, Thessaloniké környékén telepedett le. (Szádeczky-Kardoss, ATF 219–220.) Vitattott annak megítélése, hogy kiknek az élén távozott Kuber: a vele érkezett onogur-bolgárok kifelé menet is követték-e őt, vagy a Kárpát-medencében maradtak. (Szádeczky-Kardoss 1983b, 169.; Bálint 2004, 46.) Az előzőekben szóba került a *Miracula Sancti Demetrii* azon részlete, amely szerint Kuber bizánci hadifoglyok leszármazottaival hagyta el az Avar Kaganátust. Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Terézia arra mutatott rá, hogy az avar kagán előbb elválasztotta Kubert saját népétől, és a déli végekre helyezte őt nem-avar néptörzsek (elsősorban a bizánci hadifoglyok és utódaik) helytartójául; ezek után következett be az avar uralkodó és a bolgár herceg közötti kenyértörés, ami a kivonuláshoz vezetett. (Szádeczky-Kardoss, ATF 218–220.; Olajos 2013, 530–531.) Ebből viszont az látszik, hogy Kuber döntően nem azok élén távozott, akikkel érkezett, ilyenformán érdemes — sőt szükséges — a VII. századi onogur-bolgár betelepülőkkel népességgyarapító tényezőként számolnunk az Avar Kaganátus hátralévő életidejében. Kiváltképp úgy, hogy Német Lajos keleti frank király (843–876) 860-ban kelt oklevele a

„*Uangariorum marcha*” („*Wangarok határa*”) határjelölő kifejezést alkalmazza. (MGH DRG I, 146. (101. sz.)) Ismeretes, hogy ezt a forrást Olajos Terézia vonta be a hazai kutatásba, aki újabban is meggyőző nyelvi és földrajzi érveket állított csatasorba amellelt, hogy ezek a wangarok az onogurok nevét/emlékét őrzik. Etimológiáját tekintve a „wangar” név az onogurból és nem az avarból vezethető le; ezen túl még földrajzi szempontból is egybevág az onogurok *Pannóniába* költözése azal, hogy alig két évszázad múltán a „wangarok határa” egy nyugat-pannóniai hegyet jelöl. (Olajos 1969; Olajos 2013, 524–532.) (Mindemellett a VIII–IX. századból több további, ide vonatkozó névadattal rendelkezünk! Lásd Király 1987, 166–172.)

Mindent egybevéve változatlanul nincsenek nyelvi adataink arra, hogy az avar állam melyik steppei eredetű komponensében lehetne „elő-magyar” nyelv-közösséget felfedezni, de a „kettős honfoglalás” elméletének történeti forrásalapja megvan. Egy életszerű tudományos feltételezés, még ha a „kettős honfoglalás” kifejezés bizonyos értelemben nem túl szerencsés. A *honfoglalás* szó ugyanis azt a jelentéstöbbletet hordozza a pusztá *bejövétel*hez képest, hogy egy közösség egy területet a maga hatalmába kerít, majd a saját akarata szerint szervez meg. Márpedig „magyar” néven nevezendő honfoglalás csak egyszer fordult elő a történelem során, a IX. század második felében. Ha érkeztek is korábban „elő-magyarok” a Kárpát-medencébe, ők ott nem hont foglaltak, hanem bebocsátást nyertek oda egy másik állam, jelesül az Avar Kaganátus fennhatósága alá. Ezért indokoltabbnak tartom ezt az elméletet kettős (esetleg többszöri) bejövételként átfogalmazni, avagy Takács Miklós szavaival élve „helyesebb lenne a magyar etnogenezis többágú, többmedrű lefolyásának a lehetőségéről beszélni”. (Takács 2006, 80.)

AVAROK ELTŰNŐBEN II. (ÖSSZEFOGLALÁS)

Az előző gondolatot Tomka Péter helyzetértékelése mentén érdemes tovább szöni: „az avar állam története élesebb megvilágításba helyezi a magyar állam történetét, az avar állam bukása kiemeli a magyar állam megmaradásának tényét, az okok, a kor kérdéseire adott válaszok érthetőbbé teszik a folyamatot. Azért is, mert reálisan számolhatunk a magyarság etnogenezisében azzal a szállal, amelyik nem (csak) Keletre, hanem a Kárpát-medence belsejébe vezet. Közhely már, hogy hazánk területe nem légüres tér a magyar honfoglaláskor. Bármely néven nevezték is lakóit, bármely néven nevezték ők magukat, bármilyen nyelveken érintkeztek egymással és a külvilággal, bármilyen volt is anyagi-szellemi kultúrájuk, végül is a magyar etnogenezis részesei lettek.” (Tomka 1997, 74.)

Ez akár összegzés gyanánt is állhatna, de a különböző identitásformáknak a hasonulás három fokozatában észlelhető megváltozása némileg bővebb visszatekintést kíván. Kiváltképp annak fényében, hogy a IX. század eltűnő avarjainak sorsa területenként más-más

irányt vett, továbbá nem minden átalakulási folyamat modellezhető egyirányú úttal.

Az *integráció* tűnik a legegyszerűbbnek, bár regionális eltérések itt is felfedezhetőek. A Kárpát-medence egészére érvényes képlet egyszerű: két steppe-birodalom váltotta egymást, úgy, hogy az Avar Kaganátus kimúlása (822 k.) és a Magyar Nagyfejedelemség terfoglalása (862 k.) között még a korszak újragondolt kronológiája alapján is mintegy 40 év telt el. Írott kűtfőink nem engedik ennél keskenyebbre karcsúsítani a két steppe-állam közötti időszakaszt. Az avar *állami dezintegrációtól* a magyar *állami re-integrációig* a Kárpát-medence nagyobb részén „államtalan” állapotok uralkodhattak. Pannónia nyugati térségét a Frank Birodalom (majd Keleti Frank Birodalom) integrálta; a Karoling fennhatóságot a honfoglaló magyarok fokozatosan felszámolták. A Kárpát-medence kisebb délkeleti területhányadán érvényesült bolgár uralomnak szintén a magyarok vetettek véget. Több regionális politikai integráció nem színesítette a Kárpátokon belüli nagy térség IX. századát.

Az *akkulturáció* ennél változatosabb képet ad: a vallási kultúra alakulása például több ízben váltott irányt Pannóniában, mint az Alföldön. Az avar uralom a VII. század végére felőrlötte a helyiek antik-keresztény tradícióit, ám a IX. század folyamán a frank fennhatóságú Nyugat-Dunántúlon előbb az elit, később a köznép felvette a keresztiséget.³⁹ A következő, ellentétes fordulatot a magyar honfoglalás hozta: a birtokosok Bajorországba húzódtak, míg az alávetettek — főleg a minap megtérített „hunok” — „visszapogányosodtak”: templomaikat elhagyták, vagy világi célokra használták. A Szent István által behívott térítők gyakorlatilag előlről kezdhették elődeik munkáját. (Szőke 1998, 287. Vö. Révész 2013 623.) Ez a két krisztianizációs hullám nem jutott el a Dunától keletre. A Kárpát-medence egészét akkortól hatotta át ugyanaz a vallási akkulturáció, amikor az első ezredfordulótól hivatalos erőre emelkedett a keresztény térítés. A Magyar Királyság akarata azonban heves ellenállásba ütközött (1046, 1060), és csak a XII. századra teljesedett ki. Ekkorra már semmilyen „avar” identitásforma nem mutatkozott az írásos emlékekben, mint ahogy arról sem szólnak feljegyzések, hogy a nagyfejedelemségi korszak alatt milyen akkulturációs hatás érthette az „avar” eredetű köznépet, mielőtt kezdetét vette a mindenki számára kötelező vallásváltás.⁴⁰

Az „avar–magyar” *asszimiláció* az identitásváltási fokozatok közül a legösszetettebb problémát jelenti.⁴¹ Etnikai szempontból egyértelmű a helyzet, hiszen a hasonulás e harmadik fokozatának „végeredménye” a Kárpát-medencei magyar nép, „magyar” önelnevezéssel, saját eredetmondájával (csodaszarvas-monda), míg egy „avar” hagyománymag ahhoz sem volt elég erős, hogy helyet kapjon magának az Árpád-kori geszták és krónikák lapjain. Mindez azzal is összefügghet, hogy az Avar Kaganátusnak még a steppei eredetű népi összetevői sem alkottak egyetlen etnikai egységet. A nyelvi asszimiláció annál kérdésesebb. A honfoglalók körében dívó – igaz, aszimmetrikus – magyar–kabar kétnyelvűség egy általunk ma feltérképezhetetlen közegebe érkezett, amelyben aztán a magyar nyelv vált egyeduralgódóvá, még a nyelvemlékes korszak előtt. És ezért észszerű feltételezni egy „elő-magyar” nyelvközösséget, mert ez adhatta azt a tömegebázist, amelynek révén a honfoglaló magyarok nyelve a domináns pozíció túl egy (legalább relatív) többségi helyzetre jutván fennmaradhatott, és beszélők az 1230-as években több évszázadra rúgó különélés után is remekül szót értettek a keleten maradt magyarokkal. Ehhez a Kárpát-medencei sikertörténethez pedig éppen a magyarságba történt „eltűnésükkel” járultak hozzá az avarok.

JEGYZETEK

- 1 E helyt köszönöm meg Olajos Teréziának a tanulmányom elkészítéséhez nyújtott segítségét.
- 2 A korszak írott kútfőinek gyűjteményét l. Szádeczky-Kardoss ATF, 272–308; Olajos 2001. Szakirodalmi tájékoztatás gyanánt l. Pray 1761, 291.; Váczy 1974; Pohl 1988, 288–331.; Szádeczky-Kardoss 1990, 218–220.; Szádeczky-Kardoss 1996, 28–29.; Szőke 1996, 21–43.; Szőke 2014a, 9–35.
- 3 Gáll 2014. Ebbéli törekvése akkor is méltánylandó, ha a népvándorlás korának hazai és nemzetközi kutatásában ezek a fogalmak jelen vannak. L. pl. Költő–Szentpéteri 1990; Vida 2009, 114.; Szőke 2014b, 34–36.; Szentpéteri 2014, 46–47. Vö. Pohl–Reimitz 1998; Pohl–Diesenberger 2002; Di Cosmo 2002; Duczko 2004; Hägermann–Haubrichs–Jarnut 2004; Brather 2008; Pohl–Gantner–Payne 2012.
- 4 Elméleti áttekintéséhez kiinduló irodalom gyanánt l. Pohl 1998; Sinor 2005; Brather 2006; Bálint 2006.
- 5 Az állami és az etnikai identitásformák elkülönítésére l. Szabados 2014.
- 6 A „steppe-birodalom” elnevezést l. pl. Pohl 2003, 572–573.; Szőke 2014a, 9. Magam szintén vallom e kifejezés létjogosultságát, ám emellé a semlegebb „steppe-állam” terminus meghonosítását is javaslom. Szabados 2013.
- 7 A hivatkozott irodalommal együtt l. Gáll 2014, 297.
- 8 Szádeczky-Kardoss, ATF 27. (Szádeczky-Kardoss Samu fordítása.) Itt a szövegösszefüggés szerint a politikai identitás megszűnéséről van szó, mert Agathias etnikai azonosításul a „hun” nevet alkalmazza rájuk.
- 9 AKS, 101–102. (Bollók János fordítása.) Vö. Szentpétery, SS Rer Hung I, 162.
- 10 Kutatástörténetéhez l. Hóman 1921; Kordé 1991; Kordé 1993; Benkő 2012, 12–32.
- 11 A hivatkozott irodalommal együtt l. Gáll 2014, 297. Az általa idézettek túlmenően l. Johnson 2011, VII.
- 12 Takács Miklós vetette föl annak kérdését, hogy a Szent István-i államalapítás „csak” modellváltásként vagy akkulturációs folyamatként értékelendő. (Takács 2014a, 203.) E fogalompár mentén mindenképpen érdemes lenne végighaladni az első millennium sorsfordító jelenségein. Magam más fogalomkészlettel élve korai államiségünk

monografikus feldolgozása során az alábbi következtetésre jutottam: a steppe-állami és a római modell szerint történt berendezkedés ideológiája és intézményrendszere teljesen elkülönült egymástól, így indokoltnak vélem kétszeri államalapítási aktusról beszélni (Álmos és Szent István személyéhez köthetően), ám a két államforma között népi, területi és dinasztikus folytonosság állt fenn, 1301-ig. Az elválasztó és az összekötő tényezők által alkotott kép a maga ellentmondásos teljességében érvényes. (Szabados 2011, 369–374.)

- 13 Szentpétery, SS Rer Hung I, 337–338. A fordítások Bollók Jánostól valók. KK, 54.
- 14 A *XIV. századi krónikaszerkesztmény* „Christianissimus” és „Albus et Catholicus” jelzőit I. Szentpétery, SS Rer Hung I, 339, 344. Vazul fiainak Levente, András, Béla sorrendjét Váczy Péter állapította meg, Leventének Taksony mellé temetkezésének hitelét Szócs Tibor igazolta. (Váczy 1941; Szócs 2009, 22–25.)
- 15 Szent László I/25. törvénycikke tizenkét napi kenyéren-vízen vezekléssel bünteti azt, aki nem az egyház (vagyis a templom) mellett temeti el halottait. Kálmán első dekrétuma kifejezetten előírja, hogy keresztényeket csakis a templom kertjébe temessenek (I/73.), az országlása alatt tartott I. esztergomi zsinat általánosságban szól a pogány szokások tilalmáról (7. cikkely). (DRMH I, 30, 57, 60. Vö. ÍF 155, 189, 220.)
- 16 Jóllehet Szent István fia Ottó herceg említése késő-középkori kútfőkben maradt ránk, ám ettől még e közlés régi és hiteles hagyományra mehet vissza. A kérdés forrásproblematikáját újabban I. Mikó 2013.
- 17 A *Zágrábi és Váradi Krónika* szerint ez az Árpád herceg II. Géza harmadik fia volt, míg a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* elsőként veszi sorra. (Szentpétery, SS Rer Hung I, 210, 460.)
- 18 Összefoglalóan I. Szabados 2007; B. Szabó 2010.
- 19 Szádeczky-Kardoss, ATF 219–220. (Szádeczky-Kardoss Samu fordítása.) Vö. Bálint 2013, 29.
- 20 A hivatkozott irodalommal együtt I. Gáll 2014, 297.
- 21 A Bolgár Kánság/Cárság és a Kijevi Rusz korai történetéhez I. pl. Runciman 1930; Obolensky 1999, 93–131.; Ziemann 2007, illetve Rimscha 1970, 10–24.; Duczko 2004; Shepard 2006.
- 22 Nem lenne helyes itt szó nélkül hagyni a „magyar” népnév legkorábbi előfordulásának körül-

ményeit. Egy 530 körül a Fekete-tenger térségében élt „hun” uralkodót két bizánci történetíró említ, Malalas (VI. század) Μουγγελ, Theophanes (IX. század) Μουάγγελις formában. Muageriszre hazánkban Szabó Károly figyelte fel, a magyar népvadós őst látva benne. (Szabó 1878, 155–156.) A kérdés alapos filológiai elemzését elvégző bizantinológus Moravcsik Gyula szerint: „a bizánci krónikás feljegyezte Μουάγγελις a kutrigur nép királya volt. Minthogy pedig e név a névadó őst, illetőleg a Megyer törzs nevével megegyezik, ez az egyezés a kutrigurok és az ősmagyarok közötti esetleges kapcsolatokra irányítja a figyelmet.” (Moravcsik 1927, 271.) Vö. a „Megyer (Μεγέρη) törzse” említés a X. század közepén. (DAI 174–175.) A középgörög adatok a hazai latin nyelvű gesztákkal és krónikákkal is összevethetőek. Anonymus a nép idegen (*per ydionia alienigenarum Hungarii*) és saját nyelven (*sua lingua propria Mogerii*) való megnevezését hangsúlyosan állítja szembe, Szkítiát *Dentumogerként* is említi, a hét fejedelmi személyt pedig a *Hetumoger* kifejezés jelöli. (Szentpétery, SS Rer Hung I, 33–34., 39.) Kézainál a csodaszarvas-monda testvérpárja *Hunor* és *Mogor*, Szkítia három tartománya közül az egyik *Mogoria*. (Uo. 144–146.) Ugyanez a *XIV. századi krónikaszerkesztményben Hunor* és *Magor*, „akikről a magyarok és hunok neveztetnek” (*Magari et Huni sunt nominati*). Szkítia egyik tartománya *Magaria* alakváltozatban áll előttünk, de ennél sokkal érdekesebb, hogy Álmos születéstörténetének bevezetésekor, a két szövegcsalád eltér az őshaza megnevezésében: a *Budai Krónika* és a vele rokon szövegek szerint ez *Magor*, míg a *Képes Krónika* családjánál *Scythia*! Még egy fontos többletet hordoz a *Budai Krónika*: a „hét magyar vezér” koncepciójával vitatkozó nézet a „hét magyar” értelmét a 955-ben német földről megcsónkítva, hírmondónak hazaküldött gyászmagyarokra (*het Mogor*) vonatkoztatja. (Uo. 248–249., 253., 284., 292–294.) E legutóbbi rész szerzője minden bizonnyal az V. István korában (1270–1272) alkotó Ákos nembeli Ákos mester volt, aki azért méltatlankodott, mert egy korábbi hagyomány a tős-gyökeres magyar nemeseink nemzetségei közé csupán a hét kapitányt sorolta. (Mályusz 1971, 54–55.) Tény, hogy az elősorolt „magyar” adatok térben-időben távol, különféle minőségben — személynévként, népnévként és földrajzi-névként — és idegen nyelvi szűrőn keresztül érkeztek a középgörög és latin írásbeliségbe. Az is számításba veendő, hogy a keresztény krónikairódalomban „erősen ajánlott” volt az uralkodók és népek biblikus, lehetőleg jáfetiata eredeztetése, ami eltérő hagyományok egymásba vegyítését eredményezte. Így az Álmos→Előd→Ügyek→Ed→Csaba→Attila genealógia sem állt meg a hun nagykirálynál, hanem Jáfeten keresztül Noéig megy vissza. (Szentpétery, SS Rer Hung I, 284–285.); még érzékletesebb példa erre Anonymus

- Magog~Moger szófejtéssel egybekötött genealógiája (*primus rex Scithie fuit Magog filius Iaphet et gens illa a Magog rege vocata est Moger, a cus etiam progenie regis descendit... rex Athila*) (uo. 35.) Túl messzire vezető elméletet nem építhetünk hát rájuk, ám ezek az említések hiteles kútfőkből egybecsengő hangok, és Magógot leszámítva rendre a magyar koratörténet színterére, a kelet-európai steppére vezetnek; egybecsendülésük nem a véltenszerűség elszigetelt jeleiből fakad.
- 23 Szőke Béla Miklós új, meggyőző kronológiája értelmében. (Szőke 2014a, 108–110.)
- 24 További irodalommal l. Takács 2014b, 138. Vö. Kristó 1995, 144–147., 207–227.; Györffy 1959, 6–36., Hóman 1935, 90–94.; László 1978. Hasonló tárgyú, részletesebb áttekintését l. Takács 2006. Takács Miklós ugyanott megszívlelendő gondolatát osztotta meg az egyes tudományos elméletek aktuális elfogadottságáról és értékéről: „az igazság nem lehet a számbeli többség monopóliuma. Hiszen más tudományágak története éppen azt példázza, hogy egyes, később általános elfogadottságnak örvendő elméletek részesültek megfogalmazásuk pillanatában bírálatban, sőt heves elutasításban.” (Takács 2006, 80.)
- 25 *Annales Bertiniani* 60. Vö. HKÍF 184. (Tóth Sándor László fordítása.)
- 26 Pertz, MGH SS I, 50, 66, 76; Pertz, MGH SS III, 140. E „hunok” avarként való azonosítása — Szádeczky-Kardoss Samu nyomán — hihetőbbnek tűnik számomra, mint magyarokat, vagy bolgárokat látni bennük. (Gombos, CFHH I, 91; Szádeczky-Kardoss 1986, 138; Olajos 2012, 176.) Ennek indoklását l. Szabados 2015.
- 27 CBC 40. Vö. Nótári 2000, 98–99. (Nótári Tamás fordítása.)
- 28 Regino 132–133. Vö. HKÍF 197–198. (Kordé Zoltán fordítása.)
- 29 *Annales Fuldenses* 121., 125–126., 129., 134. Vö. HKÍF 189–192. (Géczi Lajos fordítása.)
- 30 A régebbi és az újabb irodalomból l. Doberdói Breit 1929, 28–117.; Vajay 1968; Kristó 1980, 229–308.; Torma 2008; Veszprémy 2014; Veszprémy–Torma 2015.
- 31 Szádeczky-Kardoss, ATF 214. (Szádeczky-Kardoss Samu fordítása.) Vö. DAI 142–143.
- 32 „A türkökkel [magyarokkal] a következő népek határosak: a tőlük nyugatra eső vidéken Frankország, északra a besenyők, délre Nagy Moravia, azaz Szvatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak... Ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol Turkia kezdődik, Trajánusz császár hídjá, azután még három napi útra ettől a hídtól Belgrád, amelyben a szent Nagy Konstantin császár tornya is van, és ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Szirmium Belgrádtól kétnapi útra, és azokon túl a kereszteleetlen Nagy Moravia, melyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvatopluk uralkodott... Tudnivaló, hogy Theszsalonikétől a Duna folyóig, ahol a Belgrádnak nevezett város van, nyolc napi út, ha valaki nem is gyorsan, hanem pihenőkkel utazik. A türkök a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és a Száva között.” (DAI 64–65, 176–177, 182–183. Moravcsik Gyula fordítása.) Megale Moravia sokat vitatott kérdéshez historiográfiai tájékoztatásul l. Boba 1996; Albrecht 2003; Katona-Kiss 2012.
- 33 Szőke 2014a, 9–42., 108–110. Vö. *Annales Regni Francorum* 159.; *Annales Bertiniani* 60.
- 34 Jó kutatástörténeti áttekintését, elfogadó szellemiséggel l. Makkay 1994, 123–139.
- 35 Theophylaktos Simokattes (VII. század első fele) előadásában Priskos hadvezér 599-ben a Tiszánál legyőzte az avarokat, akiknek veszteségeit az elesett és fogságra jutott több ezer szláv harcos tetézte. (Szádeczky-Kardoss, ATF 133–134. Vö. Theophylaktos 268–272.) Az ún. Fredegar-krónika a Samo vezette vend lázadás (623/624) kapcsán jelentős avar-vend keverék népességről szól. (Szádeczky-Kardoss, ATF 173–174.)
- 36 Tatárjárás 119. (Györffy György fordítása.) Vö. Szentpétery, SS *Rer Hung* II, 539–540.
- 37 Mindez azt gyámolítja, hogy krónikáink Bascardia, Dentia, Magoria hármassága a háromfelé vált magyar nép emlékezetének halványult lenyomata; amint azt gróf Kuun Géza megfogalmazta, ősi néphagyományból került be a magyar krónikákba. (Kuun 1895, 132–133. Vö. Szentpétery, SS *Rer Hung* I, 146, 253.) Julianus és az *Ungaria Magna*-beli magyarok nyelvi közösségéről a fenti idézet szól. A Ricardus-jelentés azonban arról is tájékoztat, hogy Ottó testvér a pogányok egy országában talált néhányat az „azon nyelvűek közül” (*quosdam de lingua illa invenit*), akiktől megbizonyosodott arról, hogy mely részekben lakoznak azok a magyarok, akikhez végül is nem jutott el. (Szentpétery, SS *Rer Hung* II, 536.) E tudósításból az olvasható ki, hogy Ottó szintén magyarokkal értett szót, akik azonban a Perzsia vidékére költöztek közül valók voltak. (DAI 170–175; Bendefy 1945.)
- 38 A dunai bolgárok onogur eredetéhez l. Moravcsik 1930, 89–97; Szádeczky-Kardoss, ATF 218–219.

- 39 Mosaburg-Zalavár példáján mindez jól megmutatkozik az írásos és a tárgyi emlékekben egyaránt. (Szőke 1998, 261–286.; Szőke 2014a, 36–105.)
- 40 Érdekes, hogy a magyarok visszapogányosító hatásának egy 900-ban kelt levélben lelteni nyomát, de ez az eset nem az avarokról, hanem a morvákról szól. Theotmar salzburgi érsek ekkor IX. János pápának panasolja el azt, hogy a morvák „a magyarok nem kicsiny sokaságát maguk mellé véve saját álkeresz-
- tényeiket amazok szokása szerint nyírják kopaszra.” (*Ipsi Ungariorum non modicam multitudinem ad se sumpserunt et more eorum capita suorum pseudochristianorum detonderunt.*) (Lošek 1997, 150.)
- 41 Ennek megragadására régészeti oldalról több erőfeszítés történt, de az ígéretes adottságok dacára a régészet még nem tudja kifogástalanul bizonyítani az avar–magyar asszimilációt. (Szentpéteri 2014, 46–47.)

IRODALOM

- AKS
2004 Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest.
- ALBRECHT, Stefan
2003 *Geschichte der Großmährenforschung in den Tschechischen Ländern und in der Slowakei*. Praha.
- ANNALES ALTAHENSES MAIORES
1891 *Annales Altahenses Maiores*. Ex recensione W. de Giesebrecht et Edmundi L. B. ab Oefele. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 4.*) Hannoverae.
- ANNALES BERTINIANI
Annales Bertiniani. Recensuit Georgius Waitz. (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 5.*) Hannoverae, 1883.
- ANNALES FULDENSES
Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientales. Post editionem G. H. Pertzii recognovit Fridericus Kurze. (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 7.*) Hannoverae, 1891.
- ANNALES REGNI FRANCORUM
Annales Regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. Qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi. Post editionem G. H. Pertzii recognovit Fridericus Kurze. (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 6.*) Hannoverae, 1895.
- BÁLINT Csanád
1976 A magyarság és az ún. Bjelo-brdoi kultúra. *Cumania* 4., 225–254.
2004 A középvár kor kezdete és Kuber bevándorlása. *Archaeológiai Értesítő* 129., 35–65.
2006 Az ethnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) *Századok* 140., 277–347.
2013 „Mi” az avar? (*Székhogyaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián*). Budapest.
- BENDEFY László
1945 Ottó testvér 1231–1234. évi utazása. Uó: *A magyarság és Középkelet*. Budapest, 218–239.
- BENKŐ Elek
2012 *A középkori Székelyföld*. I–II. Budapest.
- BOBA Imre
1996 *Morávia története új megvilágításban*. Budapest.
- BRATHER, Sebastian
2006 „Etnikai értelmezés” és struktúratörténeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25. *Nemzetépítés és régészet*, 23–72.
2008 *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. und 7. Jahrhunderts im Westen*. Hrsg. Brather, Sebastian. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Band 57.) Berlin – New York.
- B. SZABÓ János
2010 *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról*. Budapest.
- CBC
1979 Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz.
- DAI
2003 *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával*. Budapest. (reprint)
- DI COSMO, Nicola
2002 *Ancient China and Its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge.
- DOBERDÓI BREIT József
1929 *A magyar nemzet hadtörténelme. I. rész. A honfoglalás. II. rész. Külföldi kalandozások a vezérek korában (898–970-ig)*. Budapest.

- DRMH
1999 *The laws of the medieval Kingdom of Hungary (Decreta regni mediaevalis Hungariae), 1000–1526.* Volume 1. 1000–1301. translated and edited by János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney. With an essay on previous ed. by Andor Csizmadia. Idyllwild.
- DUCZKO, Wladislaw
2004 *The Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe.* (The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400–1700 AD. Peoples, Economies and Cultures, Volume 12.) Leiden–Boston.
- FINE, John Van Antwerp Jr.
1983 *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century.* Ann Arbor.
- GÁLL, Erwin
2014 The Avar Conquest and what followed. Some ideas on the process of „avarisation” of Transylvanian Basin (6th–7th centuries). In: Cociş, Sorin (hrsg.): *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt.* (Series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Volume 7.) Cluj-Napoca, 295–323.
- GOMBOS, CFHH
1937–1938 Gombos, Franciscus Albinus (ed.): *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III.* Budapestini.
- GYÖRFFY György
1959 *Tanulmányok a magyar állam eredetéről.* Budapest.
- HÄGERMANN, Dieter – HAUBRICHS, Wolfgang – JARNUT, Jörg
2004 *Akkulturation. Probleme einer germanisch-romanische Kultursynthese in Spätantike und frühem Mittelalter.* hrsg. Hägermann, D. – Haubrichs, W. – Jarnut, J. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischer Altertumskunde. Band 41.) Berlin – New York.
- HKÍF
1995 *A honfoglalás korának írott forrásai.* (szerk. Kristó Gyula) (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7.) Szeged.
- HODINKA Antal
1913 Kálmán királyunk 1099-iki peremysli csatája. *HK 14.* 325–346, 524–544.
- HÓMAN Bálint
1921 A székelyek eredete. *Magyar Nyelv 17.* évf. 90–107.
- 1935 *Magyar történet I.* Budapest.
- ÍF
2006 *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* (szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor) (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged.
- JOHNSON, Tara M.
2011 Preface. Johnson, Tara M. (ed.): *Acculturation. Implications for Individuals, Families and Societies.* New York, VII–XII.
- KATONA-KISS Atila
2010 A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *HK 123.* 168–214.
2012 Μεγάλη Μοραβία Szvatopluk országa. Hol voltak a morva végek? In: Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György szerk.: *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai.* Szeged, 199–218.
- KIRÁLY Péter
1987 A VIII–IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek. *Magyar Nyelv 83.* évf. 162–180., 314–331.
- KK
2004 *Képes Krónika.* Fordította Bollók János. Budapest.
- KORDÉ Zoltán
1991 *A székelykérdés története.* (Múzeumi Füzetek, 4.) Székelyudvarhely.
1993 A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. *Aetas 8/3.* 21–39.
- KÖLTŐ László – SZENTPÉTERI József
1990 Adatok az avar asszimiláció kérdésköréhez. Egy koraközépkori népesség régészeti emlékeinek feltárása Vörsön. *Forrás 22/10.*, 69–78.
- KRISTÓ Gyula
1980 *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig.* Budapest.
1995 *A magyar állam megszületése.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 8.) Szeged.
2002 *A korai Erdély (895–1324).* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 18.) Szeged.
- KUUN
1895 *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima.* Scripsit Comes Géza Kuun. Vol. II. Claudiopoli [Kolozsvár].
- LÁSZLÓ Gyula
1978 *A „kettős honfoglalás”.* Budapest.

- LOŠEK, Fritz
1997 *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg.* (hrsg. Fritz Lošek) (Monumenta Germaniae Historica. Studien und Texte, Band 15.) Hannover.
- MAKK Ferenc
2011 Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. *Aetas* 26. 104–142.
- MAKKAY János
1994 *A magyarság keltezése.* 2. átdolgozott és bővített kiadás. Szolnok.
- MÁLYUSZ Elemér
1971 *Az V. István-kori gesta.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) Budapest.
- MGH DRG I
1934 *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata Regum Germaniae ex Stirpe Karolinorum.* Tomus I. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Berolini.
- MGH SS XXX/2
1934 *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* Tomi XXX. Pars II. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae.
- MIKÓ Gábor
2013 Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása. *TSz* 55. 1–22.
- MORAVCSIK Gyula
1927 Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23. 258–271.
1930 Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv* 26. 4–18., 89–109.
- NÓTÁRI Tamás
2000 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (A szöveget fordította és a bevezetőt írta Nótári Tamás). *Aetas* 15/3. 93–111.
- OBOLENSKY, Dimitri
1999 *A Bizánci Nemzetközösség* (Varia Byzantina – Bizánc világa, III.) Budapest.
- OLAJOS Terézia
1969 Adalékok a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avar kori etnikum történetéhez. *AntTan* 16. 87–90.
2001 *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 16.) Szeged.
2012 *Annales Alamannici a. 863: „gens Hunnorum”.* Etelközi magyarok vagy avarok avagy bolgárok? Uő.: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok.* Szeged, 173–176.
- 2013 A Kárpát-medencei onogurok történetéhez. Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára.* (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXXV.) Szeged, 521–532.
- PERTZ, MGH SS I
1826 *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* Tomus I. Edidit Georgius Heinricus Pertz, Hannoverae.
- PERTZ, MGH SS III
1839 *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* Tomus III. Edidit Georgius Heinricus Pertz, Hannoverae.
- POHL, Walter
1988 *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa.* 567–822. n. Chr. München.
1998 Telling the difference: Signs of ethnic identity. In: Pohl–Reimitz 1998, 17–69.
2003 A non-Roman empire in Central Europe. Goetz, Hans-Werner – Jarnut, Jörg – Pohl, Walter (eds.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World.* (The Transformation of the Roman World. Volume 13.) Leiden–Boston, 571–595.
- POHL, Walter – DIESENBERGER, Maximilian
2002 *Integration und Herrschaft. Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter.* (hrsg. Pohl, Walter – Diesenberger, Maximilian) (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, 3.) Wien.
- POHL, Walter – GANTNER, Clemens – PAYNE, Richard
2012 *Visions of Community in the Post-Roman World. The West, Byzantium and the Islamic World, 300–1100.* Pohl, Walter – Gantner, Clemens – Payne, Richard (eds.) Farnham.
- POHL, Walter – REIMITZ, Helmut (eds.)
1998 *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800.* (The Transformation of the Roman World. Volume 2.) (Pohl, Walter – Reimitz, Helmut eds.) Leiden–Boston–Köln.
- PRAY, Georgius
1761 *Georgius: Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum.* Vindobonae.
- REGINO
1890 *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum Continuatione Treverensi.* Recognovit Fridericus Kurze. (Scriptores Rerum Germanicarum in

usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi, 50.) Hannoverae.

RÉVÉSZ László

2003 A honfoglalás kori temetők és leleteik. In: Visy Zsolt főszerk.: *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest, 338–343.

2013 Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepülésének kérdéséhez. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről, 3.) Szeged, 605–628.

RIMSCHA, Hans von

1970 *Geschichte Russlands.* Darmstadt.

RUNCIMAN, Steven

1930 *A History of the First Bulgarian Empire.* London.

SHEPARD, Jonathan

2006 The origins of Rus' (c. 900–1015). In: Perrie, Maureen ed.: *The Cambridge History of Russia. Volume I. From Early Rus to 1689.* Cambridge, 47–72.

SINOR Dénes

2005 Az őstörténet és etnogenezis problémáiról. *AHSzeg* CXXI, 3–14.

SZABADOS György

2007 A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig. *HK120.* évf. 475–500.

2011 *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 26.) Szeged.

2013 Egy steppe-állam Európa közepén: Magyar Nagyfejedelemség. (A steppe-state in Central Europe: The Hungarian Great Principality). *Dolg* Új sor. VI–VII. (XVI–XVII.) kötet. 2011–2012. Kolozsvár, 119–150.

2014 Identitásformák és hagyományok. In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna szerk.: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* (MTA BTK MÓT Kiadványok, 1.) Budapest, 289–305.

2015 Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? In: Balogh Csilla – Petkes Zsolt – Sudár Balázs – Zsidai Zsuzsanna szerk.: *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére.* Budapest–Kecskemét, 121–141.

SZABÓ Károly

1878 A hét magyar nemzetségről. In: *Szabó Károly kisebb történelmi munkái* I. Budapest, 141–181.

SZALONTAI Csaba

2001 Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? In: Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs szerk.: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár.) Budapest, 106–129.

SZÁDECZKY-KARDOSS Samu

1968 Kuvrat fiának, Kubernekné a története és az avar-kori régészeti leletanyag. *AntTan* 15. 84–87.

1983a A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. fejezetéhez. In: Róna-Tas András (szerk.): *Szegedi Bölcsészintézet '82.* Szeged, 191–210.

1983b Az avarok kora (567/568–805). Írott történetük. In: Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története I. kötet. A kezdetektől 1686-ig.* Szeged, 162–170.

1986 *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen.* Mit Beiträgen von Therese Olajos. Szeged.

1993 Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: Lőrinczy Gábor (szerk.): *Az Alföld a 9. században.* Szeged, 227–236.

1990 The Avars. Sinor, Denis (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge, 206–228.

1996 Az avarok története Európában. In: Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Árpád előtt és után.* Szeged, 21–30.

SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF

1998 Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár.) Budapest.

SZENTPÉTERI József

2006 Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44/1. 455–496.

2014 Kritikai megjegyzések az avar-magyar asszimiláció kérdésköréhez. In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna szerk.: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* (MTA BTK MÓT Kiadványok, 1.) Budapest, 43–53.

SZENTPÉTERY, SS Rer Hung

1937–1938 *Scriptores Rerum Hungaricarum* I–II. Szentpétery, Emericus (ed.) Budapestini.

SZŐCS Tibor

2009 Nagyfejedelmek temetkezési helyei az írott források tükrében. *Belvedere Meridionale* 21/1–2. 16–44.

SZŐKE Béla Miklós

1993 A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: Lőrinczy Gábor (szerk.): *Az Alföld a 9. században.* Szeged, 33–43.

- 1996 Plaga Orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: Veszprémy László (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest, 11–44.
- 1998 A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. *Ars Hungarica* 26/2. 257–319.
- 2014a *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Budapest.
- 2014b A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. (MTA BTK MÓT Kiadványok, 1.) Budapest, 31–42.
- TAKÁCS Miklós**
- 2006 Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolg Új sor*. I. (XI.) kötet, 67–98.
- 2014a Die ungarische Staatsgründung als Modellwechsel und/oder möglicher Akkulturationsprozess. Die Aussagekraft der archäologischen Funde und Befunde. In: Härtel Reinhard (hrsg.): *Akkulturation im Mittelalter*. (Vorträge und Forschungen LXXVIII.) Ostfildern, 165–205.
- 2014b A honfoglalás kor és a településrégészet. Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói. Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. (MTA BTK MÓT Kiadványok, 1.) Budapest, 137–149.
- TATÁRJÁRÁS**
- 2003 *Tatárjárás*. (szerk. Nagy Balázs) Budapest.
- THEOPHYLAKTOS**
- 2012 Theophylaktosz Szimokattész: *Világtörténelem*. Ford., a bev. és a jegyz. írta Olajos Teréz. (Magyar Őstörténeti Könyvtár) Budapest.
- TOMKA Péter**
- 1997 Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35. 68–75.
- TORMA Béla Gyula**
- 2008 Csata a Brenta folyónál, 899. *HK* 121. 425–447.
- VAJAY, Szabolcs von**
- 1968 *Die Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–963)*. (Studia Hungarica, 4.) Mainz.
- VÁCZY Péter**
- 1941 A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. *Levéltári Közlemények* 18–19. 304–338.
- 1974 A frank háború és az avar nép. *Századok* 108. 1041–1061.
- VESZPRÉMY László**
- 2008 *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- 2014 Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. *HK* 127. 77–90.
- VESZPRÉMY László – TORMA Béla Gyula**
- 2015 A Lech mezei csatához vezető út. Magyar kalandozók német földön 954-ben. *HK* 128. 3–30.
- VIDA Tivadar**
- 2009 „... kérték, hogy Pannóniában lakhassanak” Az avarok letelepedése. In: Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczky Pál (szerk.): *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészeti tudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Budapest, 105–122.
- WENSKUS, Reinhard**
- 1961 *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln–Graz.
- ZIEMANN, Daniel**
- 2007 *Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jh.)* Köln–Weimar.

György Szabados

DISAPPEARING AVARS OR THE THREE PHASES OF TRANSFORMATION

The Avar Khaganate was put an end by internal discor- dances and external attacks at the beginning of the 9th century. The Magyars of Great Prince Álmos arrived at a geographically homogenous but politically divid- ed land after having acquired sound knowledge of the place and its peoples since the 860s. That is all what we can suggest with certainty, since the history of the Carpathian Basin in the 9th century is a genuine chal- lenge for both historians and archaeologists. Still, it is becoming clear that the Avars did not become extinct or did not turn to Slavs, but they preserved their identi- ty and became the commonalty of the Hungarian Great Principality, and in the end they became Hungarian. This process went on hidden and slowly leaving spo- radic traces behind. Yet, new information can be ex- pected from the enlarging archaeological material and its historical interpretation from the one side and from employing new aspects of research from the other side.

The latter method was highlighted by the archae- ologist Erwin Gáll when introduced the sociological aspect into the study of the 6-7century “Avarisation” process differentiating the phenomena of accultura- tion, assimilation and integration. The three ways of homogenisation can be aligned according to the inten- sity level of the identity shift as follows: integration, acculturation and assimilation.

This paper looks into the issue of whether it is pos- sible to identify these three phases of transformation

at the meeting of the “Avars” and the “Magyars/Hun- garians” in the Carpathian Basin. The case is only made more complicated by the fact that multiple identities existed because neither the Avar nor the Hungarian steppe-empires were ethnically homoge- nous. Looking into the three phases of transforma- tion the following picture emerges: The surviving Avar population of the Avar Khaganate was integrat- ed politically into the Hungarian Great Principality. Due to the common pagan steppe culture of both the Avars and the Hungarians no acculturation pressure existed, moreover, the Avars who had been convert- ed to Christianity returned to paganism quite quick- ly. In the end the assimilation process brought the dominance of the Hungarian ethnic identity and the survival of the Hungarian language. The latter could be realised by overcoming the temporary – although asymmetric – Hungarian-Kabar bilingual situation. Considering this result it is feasible to presume a “pre-Hungarian” language community, because it could be the basis of the Hungarian language sur- vival – through its dominant and even at least rela- tive majority position – and the reason of why Friar Julian could speak and understand the language of the Magyars/Hungarians he found in Bashkiria in the 1230s. The Avars might contribute to this success sto- ry with their very “disappearance” into the Hungari- ans in the Carpathian Basin.